

הרב יצחק קלימן

"האבכה בחודש החמישי?"

תגובה למאמרו של רותם הקשר

א. אם לדין – יש תשובה

אין בידי להוסיף הרבה על הסקירה ההלכתית הרחבה, המקיפה והבהירה שהובאה במאמר, וישר כוחו של ידידי הכותב שתמך יתדותיו בעיון מעמיק משורשי הדברים בנביא ובתלמוד ועד לאחרוני אחרונים.

אך "אם לדין – יש תשובה", ויש להשיב על ההצעה ההלכתית מרחיקת הלכת שהעלה הכותב בסוף דבריו, שעל פיה יש לבטל את התענית בשבעה עשר בתמוז ולהפוך יום זה ליום שמחה. יש לציין לחיוב כי העמדה המוצגת מתונה ומורכבת ביחס לעמדות היסוד בנושא זה בקרב הוגי הקיבוץ הדתי כפי שצוטטו במאמר, והאיזון שהיא מציעה בין המרכיבים ההלכתיים וההיסטוריים הולם ברובו את צדדיה השונים של הסוגיה. אף על פי כן, לעניות דעתי המרחק בין הסקירה ההלכתית לבין המסקנה המעשית לגבי ביטול תענית "ז בתמוז רחוק מאוד; למען האמת, ניתוח המקורות שפורש הכותב מצביע דווקא על המסקנה ההפוכה.

כפי שהראה הכותב בעיונו, יסוד הדיון בסוגיית הבבלי (ראש השנה יח) הקובעת כי בשעה ש"אין שלום ואין שמד" קיום הצומות תלוי ברצון הציבור – "רצו מתענין, רצו אין מתענין". על מנת לתרגם קביעה זו למעשה יש לתת את הדעת על שני מרכיביה, הגדרת "שלום" ו"רצו".

1. מהו "שלום"?

אחת מאבני היסוד בסוגיה היא הגדרת המושג "שלום", שבהיעדרו הצום תלוי ברצון הציבור ובהתקיימו הרי שהצומות בטלים מאליהם. בעניין זה מצינו במאמר חידוש גדול ונאה, ולפיו דרכם של הראשונים להגדיר את ה"שלום" כמצב אוטופי, כשלב הישועה הבא שעוד טרם הגיע, וההבדל בין הראשונים אינו עקרוני אלא משקף את

המצב הפוליטי והרוחני בו הם היו מצויים: מי שסבל מנחת זרועם של הגויים ביקש ביטחון פיזי ליהודים, מי שחי תחת שלטון הגון ביקש לשוב לארץ ישראל ומי שחי בארץ ביקש לבנות את בית המקדש. פירוש מבריק זה, שנראה כי הוא אכן קולע לאמתם של דברים, מעלה כי הליכה בדרכם של אותם ראשונים איננה להסתמך על אלה מהם שאינם מגדירים את ה"שלום" כבניין בית המקדש על מנת לבטל את הצומות, אלא ללכת עם מהות הדברים ולהמשיך בדרך שהתוו, הדרך העולה אל על, ולהגדיר את ה"שלום" כשלב הבא במציאות שלנו בו יתקנו ויושלמו החסרונות והקלקולים, המוסריים, הערכיים והרוחניים המצויים בימינו (וכאלה ב"ה לא חסר). נמצינו למדים כי גם אליבא דראשונים אלו "משיח תמיד יבוא". עודנו נמצאים במצב מסוים של חורבן ועד הגאולה השלמה לא תכשר העת לביטול הצומות והפיכתם לימי ששון ושמחה, אלא יש להמשיך ולהתענות מתוך תקווה וציפייה לעתיד טוב יותר ולשלב הבא בגאולה שטרם הגיע. אם כן הפער בין שאר הראשונים לבין הרמב"ם מצטמצם, ולכולי עלמא פנינו נשואות אל אוטופיה גאולית עתידית והדרך להחלפת ימי התענית בימי חג עודנה ארוכה. נדגיש כי גם כותב המאמר לא ביקש לטעון שאנו נמצאים בימי "שלום" בהם הצומות בטלים מאליהם אלא במצב הביניים בו קיום הצומות תלוי ברצון הציבור, כפי שנראה בסעיף הבא.

2. מה הציבור רוצה?

ראינו אפוא כי מצד עומקם של דברים, שני המחנות שבראשונים, הן התולים את השלום בבניין בית המקדש (רש"י אליבא דר"י וריב"ל בהמשך הסוגיה, ר"ח, רמב"ן, ריטב"א, אבודרהם, טור) והן התולים את השלום בתנאים אחרים (רש"י בתחילת הסוגיה, רשב"א, ר"ן, מאירי, סמ"ק) יסכימו כי מצבנו היום יוגדר כ"אין שלום ואין שמד", ועל כך גם כותב המאמר אינו חולק. אם כך עלינו לברר את גדרו ותוקפו של העיקרון "רצו מתענין, רצו אין מתענין".

הכותב פוסל בצדק את האפשרות שהחלטה האם להתענות תהיה מסורה בידי של היחיד,¹ אך טוען כי אין הדבר תלוי ברצון עם ישראל כולו אלא כל קהילה וקהילה רשאית להחליט לעצמה.² טענה כבדת משקל זו היא מרחיקת לכת ונעדרת ביסוס משמעותי בדברי הפוסקים,³ והיא מנוגדת לפשט לשון "רוב ישראל" שנקטו רבים

1 אף שלהצעה זו יש בסיס בכתבי הגאונים.

2 הערות 11 ו-19.

3 הכותב נסמך על תירוץ אחד בריטב"א לקושיה על המשנה, שעה שאפשר לפרש את המשנה גם

מהראשונים (ר"ן, ריטב"א, רבי חייא אבן חביב, 4 טור).⁵

יתרה מזאת, גם אם נקבל את דבריו של הכותב, הרי אינה דומה מציאות של קהילות בארצות שונות או באזורים נפרדים ומרוחקים, לבין המציאות בימינו של קהילות שונות השוכנות באותו הרחוב, השכונה או ביישובים סמוכים. האם יעלה על הדעת כי באחת יצומו ויתענו, יאמרו סליחות ו"עננו" ויקראו "ויחל", ובשנייה יעשו סעודות הודיה ושמחה?⁶

אם כנים דברינו, הרי שעלינו לבחון את רצונו של עם ישראל בקיום הצומות. בחינה זו יש לערוך בקרב המקפידים בשמירת הלכה,⁷ ולא בקרב הציבור הדתי בכללו, שחלקים נרחבים ממנו אינם צמים כפי שאינם מקפידים על פרטי מצוות אחרים, מתוך מחויבות הלכתית נמוכה ולא מתוך השקפה סדורה בדבר הצורך לבטל את התעניות בשל שיבת ציון וקיבוץ הגלויות.

ראיה לדבר היא תענית אסתר – צום שאינו תלוי כלל בזכרון החורבן ועל כן אין חולק שיש להתענות בו. אם אכן משק כנפי אתחלתא דגאולה והכרת הטוב כלפי שמיא עומדים מאחורי ההימנעות מלצום הרווחת בציבור הדתי, הרי שהיינו צריכים למצוא ציבור גדול שצם בתענית אסתר ולא צם בצומות החורבן, ודעת לנבון נקל

בכיוונים אחרים. אף אם נקבל את דעתו, הרי שאין דומות הקהילות בזמן חז"ל לקהילות בימינו, כפי שכתבתי לעיל.

4 תלמיד הרשב"א. מופיע בספרו ספר השולחן, הלכות תענית, שער ד.

5 הב"ח על הטור אורח חיים תקנ, ב מפרש: "ומה שכתבת רצו רוב ישראל. פירוש רוב ישראל שבאותה מדינה והיינו רוב ציבור". גם לשיטה זו, המפשרת בין הגדרת הציבור ככלל ישראל לבין הגדרתו כרוב בתוך קהילה ספציפית, קשה לומר שגם בימינו הדבר מסור לכל קהילה לעשות כרצונה.

6 מובן מאליו שקיימים הבדלי פסיקה, מנהג והשקפת עולם בין קהילות וזרמים שונים בציבור שומרי המצוות, אך עדיין לוח השנה היהודי הוא מכנה משותף יציב ואיתן לכולם, ושינוי בו הוא צעד מרחיק לכת שחייב להיות מלווה בהצדקה ברורה ובקונצנזוס פסיקתי רחב. על אחת כמה וכמה שמדובר בשינוי רדיקלי מצום לשמחה ולא רק בהוספת יום הודיה כימי העצמאות וירושלים.

7 כיוצא בדבר מצינו בתשובותיהם של אחרוני דורנו ביחס לשאלה בקרב איזה ציבור בוחנים את המנהג המקובל שיש לו השפעה על דיני צניעות הלבוש וכיסוי ראש. לדוגמה: הרב יהודה הנקין, שו"ת בני בנינים, סימן כא: "ועוד פשוט שרק מנהג הנשים שהן כשרות בשאר ענינים קובע מה נקרא דת יהודית ואילו מנהג הפרוצות איננו בא בחשבון"; הרב נחום רבינוביץ, שו"ת שיח נחום, סימן קה: "מותר להוציא קצת שיער [...] כפי הנהוג בחברה של שומרי תורה ומצוות אליה היא משתייכת".

שזו איננה המציאות כלל.⁸

וזכר לדבר ניתן למצוא בדברי ההקדמה למאמר, בהם מתוודה הכותב כי אפילו בקיבוץ הדתי הדעה הרווחת תלתה את ביטול הצומות בפגיעה בפירון העבודה. ואם במקום הורתו ולידתו של רעיון ביטול הצומות בשל הקמת המדינה, לאחר חצי דור בלבד נתחלפה רוח הגאולה הגדולה בשיקולי יום קטנות, מה יגידו אזובי העיר? אם כן דומני כי בעניין זה בחירתו של עם ישראל ברורה. רוב רובם המוחלט והמכריע של המדקדקים במצוות בימינו מתענים בצומות הקטנים, מקיימים ומקבלים עליהם ועל זרעם דברי הצומות וזעקתם. הלכך ההגדרה ההלכתית כיום היא של "רצו – מתענין" ואין בידינו יכולת לבטל צומות אלו.

3. האם עדיין ניתן לרצות?

כפי שכבר נכתב במאמר עצמו, הרשות להחליט על קיום התעניות הופקעה הלכה למעשה מידי של הציבור שבכל דור והתקבעה כחזקה שקיבלו עליהם ישראל, ותוקפה כדברי קבלה ותקנת נביאים וחייבים בה ישראל שבכל דור ודור. כך פסקו ראשונים רבים – חלקם כאלה שיש המבקשים להסתמך עליהם בהגדרה מקילה של מושג ה"שלום" – כך נפסק הלכה למעשה בטור ובשולחן ערוך, וכך היא הפסיקה המקובלת בישראל בכל דור ודור עד ימינו אלה, ולא מצינו ולו פוסק מובהק אחד שערער על כך. על כן דבריו של הכותב, לפיהם "אין הבדל הלכה למעשה בימינו בין שיטת הרמב"ם לשיטת שאר הראשונים, שהרי לשתי השיטות הצומות בימינו הם במעמד של 'רצו' – תקפים לשלב הראשוני של פרשנות הסוגיה, אך אין הדבר נכון למעשה. לשתי השיטות גם יחד הצומות בימינו הופקעו מדין "רצו", הן לראשונים כפי שביארנו, ובוודאי לרמב"ם שכלל לא הזכיר את דין "רצו" בהלכותיו אלא כתב במפורש שצומות אלו יתבטלו רק בימות המשיח.

על פי דרכנו למדנו כי עצם הדיון בשאלת ביטול התענית בעקבות שינוי המציאות איננו יכול לחזור ולהסתמך על דעות הראשונים, כפי שטוען כותב המאמר בפתח הצעתו המעשית, אלא יסודו בחידוש הלכתי מופלג ההולך כנגד דעת רוב

8 כנגד הטענה ההופכית, הגורסת שגם הצמים אינם מבטאים בחירה מודעת בצום שכן הם אינם מודעים לפרטי הסוגיה ולאפשרות של "לא רצו – אין מתענין", יש להשיב: היא הנותנת! אם רובם ככולם של המדקדקים במצוות תופסים את של הצום כמובן מאליו, וחיובו כלל אינו עומד לשאלה, הרי שהם אינם נמצאים במצב של רצו כלל ועיקר, לא מצד ההלכה ולא מצד תליה ברצון – ואין לך "רצו" יותר מזאת!

הראשונים, כל האחרונים וההלכה הפסוקה. איני טוען שמהלך שכזה אינו אפשרי, אבל יש לתת את הדעת על השלכותיו והצדקותיו. המאמר כולו מתבסס על ביטול חזקת רצון הציבור שנתקבלה בגלות, והרי ביטול זה עצמו הוא עיקר החידוש והוא טעון הוכחה ודיון שאינם נמצאים במאמר.

ב. גבולות הפשרה ופירוק החבילה

לאחר שראינו כי דרכי ההלכה סוגרות בעדנו מלבטל או לצמצם את צומות החורבן, אוסיף כמה הערות מהותיות על הצעתו המעשית של הכותב ושורשיה הרעיוניים. הפתרון המוצע במאמר גורס כי שלושת הצומות יחולקו בין הדעות השונות:⁹ בצום גדליה נצום כשיטת הרמב"ם מתוך לימוד לקחי החורבן וחתירה לתיקונם, עשרה בטבת יוותר על כנו כיום צום ויקבל משמעות חדשה כיום הקדיש הכללי, ושבעה עשר בתמוז יהפוך ליום הודיה ושמחה על הקמת המדינה ושחרור ירושלים. אין ספק שהצעה זו מאוזנת ומתונה ביחס לעמדה הקוראת לבטל את כל הצומות, אך ברמה המעשית הצעה זו תמוהה למדי. מימות זכריה ועד ימינו ארבעת צומות החורבן הם כחטיבה אחת, ואף שהם מבטאים אירועים ושלבים שונים של החורבן הם יוצרים את המכלול הסמלי והרגשי של זיכרון החורבן ולכן קשה לחלק ביניהם. בפרט נכון הדבר לגבי "ז' בתמוז, שאינו עומד לעצמו אלא נקשר לתשעה באב הן באמצעות דיני האבלות הנהוגים בימים שביניהם והן במאורע ההיסטורי עצמו: הפריצה לעיר הובילה לחורבן המקדש.

הכותב נתלה בעקרון הפשרה בהלכה, המשלב בין גישות שונות חלף פסיקה כשיטה אחת, אך עיקרון זה, שכוחו יפה לענייני נוסחאות התפילה וגישור בין מנהגים הלכתיים מבוססים שונים, אינו כדאי להצדיק שינוי הלכתי כה משמעותי בלוח השנה היהודי.¹⁰

9 תענית אסתר נעדרת מדיון זה מכיוון שלא נתקנה על החורבן, נמצא קולו של צום זה (תוקפו רק מתקנת הגאונים ואינו מופיע בתלמודים) חומרו (לא ניתן לבטלו).

10 ראוי להוסיף ולחדד שוב שיש הבדל בין שינוי מנהג לבין ביטול צום והמרתו ביום שמחה, שהוא שינוי רדיקלי הרבה יותר. כמו כן יש הבדל בין פשרה בין שני מנהגים מבוססים לבין פשרה בין רובא דרובא של שומרי ההלכה לבין ציבור, שעם כל חשיבותו הוא קטן בכמותו וגם בו עצמו מנהג לא ממש מבוסס (כפי שמתבטא בשינוי המהיר של ההנמקה לצום).

ג. על גלותיות, ענווה ותיקון

בשורשי הדברים, ארצה להתייחס לכמה הנחות יסוד העומדות בבסיס המאמר, הנוגעות בשאלה העקרונית המרחפת מעל הדיון ההלכתי: גם אם נניח שביטול הצומות הקטנים אפשרי מבחינה הלכתית, האם זוהי ההכרעה הרוחנית-ערכית הנכונה והראויה?

1. הכותב מסיק כי לשיטת הראשונים (למעט הרמב"ם) הצומות נתקנו על מאורעות החורבן, ולכן בעת שיתקן מצב החורבן עצמו, ניתן יהיה לבטל את הצומות. אך הדבר אינו מוכרח; העובדה שהצומות נתקנו על אירועי החורבן והגלות אינה מחייבת את ביטול הצום בעת השיבה לארץ. האבל על מה שאבד ועל הסבל הרב שחוה עמנו בשנות הגלות הארוכות, ועולה על כולנה חורבן היהדות באירופה בימי השואה האיזומה, שריר וקיים. כלום הורים שאיבדו את בנם יפסיקו להתאבל עליו בעת שיילד להם ילד נוסף? האם יעלה על הדעת שיום השואה יתבטל בגלל יום העצמאות? על כך נאים עד מאוד דבריו החריפים של הגר"ד סולוביצ'יק:

ללא ספק, חייבים להודות לה' על רחמיו ועל רוב חסדיו, אך אין בחיוב זה כדי לפתור את שאלת "איכה". כאשר הגיע תשעה באב לאחר חנוכת הבית, שוב קוננו "איכה ישבה בדד", למרות התקומה הלאומית בזמן בית שני, ועל אף קידוש ה' שנתגלה אז. האם יום העצמאות עונה על שאלת "איכה"? [...] האם ממשלה יהודית או הצלחה צבאית נחשבים לתמורה לכל הסבל וההרג של שנות הגלות? אסור לומר שזהו המחיר של ששת מליוני היהודים שנטבחו. זהו ביטוי לאכזריות וחוסר רגישות טוטלי. האם צהלת הנצחון של מלחמת ששת הימים עונה על כל השאלות שהתעוררו בתקופה שקדמה לה? האם לא נותרנו תמהים ונבוכים כמות שהיינו לפני כן? האם נצחון זה היה בו כדי להרגיע את צערנו ולהשקיט את רוחנו? האם יש בו כדי לענות על בעיותינו וספקותינו? האם לא מוטל עלינו לחזור, כמו רמיהו, על שאלת "איכה"?¹¹

2. מסקנה נוספת משיטת הראשונים דלעיל המוצגת במאמר היא שלא ניתן בעת ובעונה אחת להתאבל על החורבן ולחגוג את ימי ההודיה על הקמת המדינה ושחרור ירושלים. לולא דמסתפינא הייתי אומר כי מסקנה זו נובעת מהלך רוח אידיאולוגי הזר לחשיבה ההלכתית. ההגות האידיאולוגית דורשת עקיבות, קוהרנטיות והתאמה של מכלול החלקים זה לזה בהרמוניה שלמה. עולמה של ההלכה והפסיקה אינו כן.

11 הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק, "האבכה בחודש החמישי", מתוך שיעור שהועבר לוועד הרבנים באמריקה בחודש תמוז תשכ"ח. נמצא באתר "תורת הר עצי"ן.

הוא מורכב ומבטא ערכים שונים וסותרים הבאים לידי ביטוי באיזונים ובהזדמנויות שונות זה לצד זה. לוח השנה היהודי-הלכתי מכיל מועדים וחגים שונים המדגישים רגשות וערכים מגוונים ונבדלים. "בשעת חדותא חדותא בשעת אבלא אבלא"¹² – ביום העצמאות וביום ירושלים אנו מודים לה' על טובו וחסדיו הגדולים עמנו בדורות האחרונים, ובימי הצומות על החורבן אנו מתאבלים על הצרות שהיו מנת חלקו של עמנו מימי החורבן ועד לדורנו, לומדים את הסיבות שגרמו לחורבן וכיצד עלינו לתקן, ומזכירים לעצמנו שהדרך אל הגאולה השלמה עוד ארוכה.

3. בבסיס כל הדיונים סביב השינויים הנדרשים בעקבות הקמת המדינה – ביטול הצומות, צמצום מנהגי האבלות, שינויי נוסח בתפילה וכדומה – אני חש בנקודה אידיאולוגית-השקפתית בעייתית במיוחד (איני מכוון חלילה לכותב המאמר, אלא להלך רוח כללי הרווח בציבור), הרואה בשיפור תנאי החיים במובן המדיני, הכלכלי או הפוליטי חזות הכול, ומתעלמת מהעוולות החברתיות החמורות והמצב הרוחני הקשה, שבמובנים מסוימים הוא הקשה ביותר אי פעם.

האם העובדה שרוב רובו הגדול של עם ישראל (כולל לצערנו חלק נכבד מאלה שגדלו בבית דתי ואף למדו תורה בישיבות ובמדרשות) אינו שומר תורה ומצוות (בלשון המעטה), ורוב ילדי ישראלים גדלים בבורות מוחלטת בכל הקשור ליהדותם – האם אין די בכך כדי לצום ולהתענות? האם העוולות המוסריות המצויות במחננו – מכירת נשק למשטרים רצחניים, סחר בנשים, אלימות במשפחה ובכלל, פערים חברתיים, פגיעה בעניים ובחלשים ועוד ועוד – אינן סיבה מספקת להתאבל ולקונן? הלא על זה היה דווה ליבנו, על אלה חשכו עינינו!

השקפת עולם זו, שזחיחות חומרנית והיבריס ציוני גלומים בה, מובילה לתפיסה שגויה של מהות דברי הצומות וזעקתם, הסותרת דברי נביאים וראשונים (והרמב"ם בראשם) התולים את הצומות במצב החברתי והרוחני של עם ישראל הרחוק מתיקון. הצומות ומנהגי האבלות מכניעים את רוחנו הגאה, מכניסים בנו ענווה ויראת שמיים ומנכיחים את השאיפה האינסופית לתיקון. לכן קיומם הוא נצחי עד בוא המשיח והתיקון השלם. בימי תעניות החורבן ובימי בין המצרים יש חן מיוחד, ניגון נוגה דק מן הדק שליווה את עמנו בגולה והביא אותו לארץ (כדברי ברל כצלנסון במכתב המחאה שלו על תנועות הנוער שערכו מחנה קיץ בתשעה באב).¹³ הניסיון להילחם ב"גלותיות" כביכול הטמונה בימים אלו, מכרית את הצליל היסודי, האינסופי, הקורא

12 בראשית רבה פרשה כז.

13 ברל כצלנסון, "חורבן ותלישות", נתפרסם בעיתון דבר, י"ד באב תרצ"ד, 26.7.1934.

לתקן ומכניס ענווה בלבבות. דווקא ההתמסרות לימים הללו יכולה להביא לידי גאולה חברתית ורוחנית, אותה מתאר הרמב"ם (הלכות מלכים יב, ח):

ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה, ולא קנאה ותחרות, שהטובה תהיה מושפעת הרבה, וכל המעדנים מצויין כעפר, ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד, ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים וישיגו דעת בוראם כפי כח האדם, שנאמר: "כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים".

אינני מכחיש חלילה את חצי הכוס המלא, הן מבחינה גשמית והן מבחינה רוחנית; למענם נועדו ימי ההודאות בחודש אייר וגם ההודאה האישית שבכל יום. אך כפי שביארנו, אין בכך סתירה לימי האבלות. כבר ניסה רבי להמעיט בהלכות אבלות ואף לערער על מעמדו של תשעה באב בעקבות הטבת המצב החומרי ויחסיו הטובים עם השלטון הרומי, ודחו חכמים את דבריו. תפקידה של ההלכה הוא בין השאר גם לאזן בין תחושות ספונטניות או אידאולוגיות ולהזכיר את התמונה השלמה, וזה תפקידה גם בנידון דידן.

נסיים בדבריו הנאים של הרב סולוביצ'יק, מגדולי ישראל שידעו לשלב בין גלות לגאולה, שנאמרו בשנת תשכ"ח בעיצומה של האופוריה הגאולית סביב מלחמת ששת הימים, וקל וחומר מהם לימינו:

מה שהיה נכון בתקופת בית שני, ודאי נכון עכשיו. רק כשיבוא משיח, ואיתו תקופה של גילוי שכינה, ועל ידה התהליך ההיסטורי יתברר ויגאל מתוך נקודת מבט אמיתית, כאשר נראה את הצדק והמשפט של ה' מחד גיסא, וחסדו ורחמיו מאידך גיסא, כאשר נזכה לגאולה הסופית בתקופה שבה כל העולם ישכון בשלום אמיתי, אז, ורק אז, יתקיימו דברי זכריהו: "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמעדים טובים". ומתי דבר זה יקרה? רק כש"האמת והשלום אהבו" – בימות המשיח.¹⁴